

„A pannoniabeliek felszentelt királya, a Gézának is nevezett Magnus” az 1075. évben adománylevelet bocsátott ki a Garam menti Szent Benedek-monostor javára.¹ A „szerzetesek atyja és fejedelme” tiszteletére szentelt, új monostor már a hatodik a 11. századi királyi apátságoknak abban a sorában, amelyet Géza fejedelem és Szent István kezdett meg az ezredforduló körül Pannonhalmával, és amelyet nem sokkal később I. Géza öccse, László – utódja a dukátusban, majd rövidesen a trónon is – folytatott és zárt le Szentjobb, Somogyvár és Bata alapításával. László ebben is Szent István utódjaként tünteti fel magát.

Az alapítói szándék írásba foglalása, az apátság jogi státuszának és törzsbirtok-állományának deklarálása – mint tudjuk² – általában nem esett egybe a monostor épített alapjainak elhelyezésével. A viszony alapítólevél és építéstörténet között igen változatos lehet. Az ismert források azt tanúsítják, hogy az építkezés kezdete megelőzi a *dos* írásba foglalását. Pannonhalma 1001-ben szövegezetett diplomája egy, akkor már évek óta fennálló, még Géza fejedelem (†997) életében letelepített, lakóépülettel és oratóriummal bizonyosan rendelkező szerzetesközösség előtt tett királyi fogadalom beteljesítése volt a templom felszentelését bizonyára nem sokkal megelőzően.³ Somogyváron, ahol László, az *elegantissimus rex* az alapító, az 1091-es *notitia* szerint az „átrium” felszentelése előzte meg a szöveg megszerkesztését.⁴ Atyusz bán 1117-es almádi alapítását is csak négy évvel később látták el adománylevéllel, nyilván a szerzetesek betelepítésével és a templom felszentelésével egyidejűleg.⁵ Az elhúzódó alapítás és építéstörténet későbbi példáját a 13. századból a Győr nembeliek lébényi apátságának története nyújtja.⁶ Arra, hogy Garamszentbenedek építése az írásbeliség mellőzésével, már az adománylevél írásba foglalása előtt – valószínűleg Géza herceg Lengyelországból való visszatérését követően, valamikor 1060 után – megindult, az oklevélnek a templommal kapcsolatban tett két megjegyzés elég világosan utal (*ecclesiam construere adoptavi; ubi etiam ecclesiam Beati Benedicti construxi*)⁷. Szempontunkból a másodiknak van döntő súlya. Topográfiai támpontként, mint látható objektum jelenik meg ugyanis a templom épülete Garam két partján fekvő birtok leírásának szövegösszefüggésében.⁸ Az apátság falai a Garam-parti földek fölött magasodó hegyoldal kiugró szikláján 1075-ben már kétségtelenül kiemelkedtek (**1. kép**).

A templom

Garamszentbenedeknek az alapítólevélben említett, első templomból semmi nem maradt fenn. Vele kapcsolatban összes ismeretünk arra a néhány faltöredékből álló leletre vonatkozik, amelyet a Kanuz Nándor által felügyelt épületrestaurálás során 1882-ben talált Storno Ferenc a mai templomépület területén, és déli fala mentén kívül, a kerengőben. A leletről rekonstrukciós jellegű alaprajzot és a következő rövid beszámolót közölte Knauz az apátság történeti monográfiájában: „a restauráció alkalmával azon reményben, hogy kripta vagy régi sírok fognak felfedeztetni, felásatott a templom

¹ Az oklevél 1237 előtt átszerkesztésen esett át, de eredeti szövegállományát lényegében megőrizte. Szövegkiadás: Knauz 1890, 23–32; DHA 213–218.

² Ld. Szovák K.: *Monachorum pater ac dux* című tanulmányát e kötet lapjain.

³ A pannonhalmi alapítólevél legújabb közlését és kommentárjait ld.: DHA 26–41; Érszegi 1996b, 47–89.

⁴ DHA 266–268. A somogyvári alapítási *notitia* szóban forgó mondatában az *atrium* szó értelmezése vitatott. Nem világos, hogy képletes szóhasználatról esetével van-e dolgunk, amint Tóth Melinda javasolta (Tóth M. 1992, 225.), vagy pedig a régészeti leletek alapján nem azonosítható épületrész, vagy körülhatárolt szabad terület, esetleg temető felszenteléséről tesz említést a szöveg. Az utóbbiak lehetőségét sem zárhatjuk ki. A Somogyvár alapítása körüli kérdésekkel újabban két fiatal történész dolgozata foglalkozott: Kiss G. 1995; Neumann 1999, 33–46. V.ö. **Somogyvár**.

⁵ Almádi alapítóleveléhez: Szovák K.: *Monachorum pater ac dux* című tanulmányát e kötet lapjain, 28. jegyz.

⁶ V.ö. e kötet lapjain: **Történeti katalógus: Lébény**.

⁷ DHA 213.

⁸ *Terram per cuius medium transit flumen, quod vocatur Gran, ubi etiam ecclesiam Beati Benedicti construxi...* DHA, 213. V.ö. Knauz 1890, 24.

egész talapzata... Sírokat, néhány újabbkori kivéve, sem találtunk; mert e talapzat már a XV. századi újjáépítés, s bizonyára a XVI. századi átalakítások alkalmával is fel volt forgatva, mit az ott talált nagy halmaz törmelék is tanúsít. Mindaz által az ásatásnak mégis nevezetes eredménye volt; felfedeztük tudniillik a Gejcsa király által épített első templomnak alapjait...⁹ A fennálló épület járászintje alatt fél méteres mélységben bukkantak rá a korábbi épület téglaburkolatos padlózatának maradványára.¹⁰ A Knauz által közzé tett alaprajz tanúsága szerint a korábbi templom részben a nála nagyobb, gótikus épület területén helyezkedett el – az északi oldalhajó fala a gótikus árkádpillérek vonalában húzódott –, részben azon túlnyúlt; a nyugati homlokzatot és a déli oldalfalat a mai templomon kívül tünteti fel. A rajz méretjelöléseire hagyatkozva a templombelső teljes hossza közel 32 méter lehetett,¹¹ a három hajó szélessége 14,5 méter, a főhajó és az oldalhajók szélességi aránya megközelítőleg 2,2:1 volt. A hajók egyenes falszakaszokkal meg nyújtott, félkörívű apszisokkal záródtak. A rajz a hajók között öt pár négyzet alaprajzú pillért, nyugaton az oldalfalak síkjából kissé kiugró, erős toronypárt jelez, a tornyok között még egy, középtengelyében álló pillér alaprajzi formája jelenik meg. A nyomtatásban közölt alaprajz az apszisoknál folyamatos falmaradványokat, az északi falnál egy, a délinél két rövidebb szakaszt, az északi torony templom felé eső részén falsarkot jelöl, a pillérből az északi oldalon hármat, a déli oldalon egyet tüntet fel. Faltagolást ellenben sem a külső, sem a belső oldalon nem jelez a rajz, faragványleletet sem említ a beszámoló **(2. kép)**. Az 1882-es feltárásról még egy dokumentum maradt fenn, Storno Ferencnek a munka első fázisában készült, feltárási jelöléseket tartalmazó szerkesztési vázlat **(3. kép)**.¹² A ceruzarajz felvétele idején két, észak-dél irányú szelvény volt megnyitva, az egyik a gótikus szentélyfej és az első keleti boltszakasz területén, a másik a karzat előtti boltszakaszban. A keleti részen a korai templom egy vonalból induló három apszisának faltöredékei kerültek elő. A középső apszis falát teljes hosszában satírozta, a déli apszisnál csak az íves fal indítását jelölte a rajzoló. Az északi apszis és a főszentély közötti falszakaszon érzékelhető a leghatározottabban, hogy ténylegesen megfigyelt, töredékes falmaradványt rögzít. Jelöli a két apszis falcsatlakozásától induló egyenes falszakaszt, annak egyenes végét, és előtte még egy, talán mélyebben fekvő, szabálytalan alakú töredéket is feltüntet. A mellékszentélyben az egyenes falszakasz kezdeténél jól látszik a teret kiszélesítő falvisszaugrás. A másik szelvényben a hajó pilléreinek sávalapjai kerültek elő. A nyomtatott változaton látható pillérsort a rekonstruált részletek közé kell sorolni. Megjegyzendő, hogy alaprajzi elrendezést érintő átépítésének semmilyen nyomát nem észlelték a feltárással.¹³

Garamszentbenedek első templomának művészettörténeti jelentősége egy új templomtípus, a nyugati toronypárral ellátott, háromapszisos bazilika magyarországi meghonosodásával kapcsolatos. Ennek a régebbi szakirodalomba Gerevich Tibor szóhasználata nyomán „bencés” templomtípusként¹⁴ bevonult, Észak-Itáliából eredeztetett formának iskolateremtő, rendi építészeti mozgalom, „bencés műhely” keretében való kifejtése Dercsényi Dezső nevéhez fűződik.¹⁵ Az épülettípológiai absztrakció jellemzői rendi összefüggések helyett sokkal inkább a román építészeti stílus megjelenésével és elterjedésével állnak kapcsolatban, és olyan, a bencés rendtől teljesen független épületekre is érvényesek, mint az egrői vagy a győri székesegyház. A bazilikális hosszházhoz kapcsolt kéttornyos homlokzat a templom nyugati nézetének monumentális hangsúlyozása ugyanakkor a lombard területtől távoli, északi kapcsolatot is feltételez. A garamszentbenedeki első templom, amennyiben építésének kezdetét az alapítólevél szövegéből kiindulva 1060 és 1075 közé keltezzük, valószínűleg a típus első magyarországi emléke. A forma lényegesen nagyobb méretű változata – Garamszentbenedektől bizonyosan nem függetlenül – Somogyváron épül majd a 11. század végétől, de hatását a Kárpátok túlsó

⁹ Knauz 1890, 34.

¹⁰ Knauz 1890, 34.

¹¹ Knauz a főszentély hossz méretét nyilván tévesen jelzi 5 méternek; 6,16 méterre javítva: Haiczl 1913, képmelléklet, 1. számozatlan kép.

¹² Papír, ceruza, 60 x 91 cm; Soproni Múzeum, Storno-gyűjtemény, S.84.34/70. Ugyanezen a lapon a templom hosszmetézetének szerkesztése is látható.

¹³ 12. századi újjáépítést tételez fel: Gerevich T. 1938, 29; Mencl 1966, 149.

¹⁴ Gerevich T. 1938, 30.

¹⁵ Dercsényi In: MMT I. 20skk. Kritikájához: Marosi 1996a, 134.

oldalán fekvő Tyniec, legkésőbb 1100 körül emelt, kisebb méretű bencés templomán is kimutatták (4. kép).¹⁶

A korai román bazilika helyén ma is álló templom háromhajós, csarnokrendszerű (5–6. kép). Nyugati végében két torony emelkedik. Jelen állapotában a Storno Ferenc és Storno Kálmán tervei szerint 1882 és 1885 között végrehajtott resturalás nyomait viseli (7–9. kép). Jelentősebb változást a nyugati homlokzatot elfedő, 16–17. századi épületek eltávolítása és az 1881-ben leégett barokk toronysisakok helyett kialakított toronyfedés idézett elő, a nyugati kapu faragványain nem túlzottan jelentős hiánypótlások, belső térben leginkább a berendezés felújításával kapcsolatos átalakítások történtek.¹⁷ A templom tűzvész és a restaurálás előtti képét több rajz őrizte meg.¹⁸ A nyugati kapu fiáléi, konzoljai és szoborbaldachinjai apró javításoktól eltekintve középkoriak, eredetiek a szemöldökgerendát díszítő prófétafejek, és a szemöldökgyámokra faragott, festésmaradványokat őrző evangélistaszimbólumok, valamint az ívek szőlőindái és oroszlánfigurái. A figurális dísz nem terjed ki a vakművekkel kitöltött timpanonra (10–12. kép).

A hajók négysüveges boltozatait három pillérpár hordozza, közülük a megerősített nyugati pillérek tartják a templom teljes szélességét áthidaló karzatot és a fölöttük emelkedő két torony terhet. A pillérek alapformája nyolcszögű hasáb, a hevedereknek megfelelően négy irányban háromnegyedoszlopokkal bővítve, köztük alatt hornyokkal karcsúsítva. Az oldalfalakon sima lábazat fölött magas, mérműves ablakok nyílnak. A falpillérek a szabadon álló pillérekéhez hasonló díszítésű, leveles fejezetek koszorúzzák. Fejezet nélküli bordaindítások a nyugati részen – a karzat alatti boltozatokon – és a templom déli falával egybeépült kerengőfolyosó boltozatán jelennek meg. A két, egymástól is eltérő szélességű mellékhajó¹⁹ a főhajóhoz viszonyítva szokatlanul keskeny. Az egész tér azonban az azonos boltozatmagassággal egybekapcsolt hajók, a tágas árkádívek és karcsú pillérek, általában a kiegyensúlyozott térarány miatt a korai gótikus terek nagyszabású tágasságának érzetét kelti. A belmagassággal a hosszház szélessége megközelítőleg azonos méretű. „Ami a térformálás módját illeti, magassági arányának megválasztása és öblös boltozatainak lassú hömpölygése halk közép-francia emlékképet idéz, amelynek közvetítésében minden bizonnyal a dél- és nyugatnémet művészeti központok valamelyikének lehetett része” – írta a templomról eddig megjelent legrészletesebb elemzésben Csemegi József.²⁰ (14–15. kép)

A szentélyfej kialakítása speciális: mindhárom hajó válaszfalal elkülönített, azonos záradékmagasságú, kápolnaszerűen izolált térképzésű, kétszakaszos szentéllyel zárul. Átjárás talán csak a középszentély és a déli oldalszentély között lehetett egy később megszüntetett nyíláson keresztül, ha az valaha is használatban volt mint ajtó. A mellékszentélyekben a tér elkeskenyedése,²¹ a poligonális záradék falszakaszainak ennek következtében szalagszerűvé váló arányai indokolhatták az ablakrendszer kétszintes megosztását. A csekély falfelületeken egyébként is csak karcsú lőrésablakokat lehetett kialakítani. A szerkezeti különlegességéből lényege abban áll, hogy a romanikában gyökerező tradíció szerint a főszentéllyel egy vonalból induló keskeny oldalszentélyek ugyanannyi téregységből – keresztboltozattal fedett, négyszögű szakaszból és poligonális záradékból – tevődnek össze, mint a jóval tágasabb középső. Az oldalszentélyek paralel építményei szorosan közrefogják a főszentély tömegét, amelyből csak a három poligonális záradékfal jelenik meg különállóan, megvilágítást is csak ezeken keresztül kap a belső tér. A mellékszentélyek alaprajzi tagolása nincsen alárendelve a főszentély uralmának, amiből önálló liturgikus használatukra is következtethetünk. A párhuzamos háromrészes szentélykompozíciónak a külső tagolásban összetorlódó, a sarkoknál összeolvadó támpillérrdő felel meg (16–17. kép). A szentélyterek elkülönülését csak fokozhatta volna az a valószínűleg soha be nem fejezett kórusrekesztő, amelynek nyíláskeretet tartalmazó indítása az északi diadalív-pilléren, egy másik,

¹⁶ Kalinowsky 1971, 5–15; Żurowska 1971, 49–120. A magyarországi kapcsolatokról különösen: i.m. 93–96. Tyniec és Somogyvár közötti kapcsolattal magyarázható a lengyel apátsági templom déli falán nyíló, oszlopok nélküli, bélétes kapu; i.m. 27. kép.

¹⁷ A restaurálásokról beszámol: Knauz 1890, 54–62; Haiczl 1913, 103–107. Dokumentumai nagyjából az esztergomi Főkáptalan levéltárában és a soproni Storno-gyűjteményben található.

¹⁸ Czizler Győző és Steind Imre építészhallgatóinak 1873-as, illetve 1877-es rajzai az Országos Műemlékvédelmi Hivatal Tervtárában.

¹⁹ Az északi mellékhajó szélessége lábazatnál mérve 330 cm, a déli mellékhajóé 380 cm.

²⁰ Csemegi 1955, 99.

²¹ 4 méter alatti szélességhez 15 méter fölötti magasság tartozik.

párkánnyal lezárt falszakasza a vele szemben álló hosszház-pilléren maradt meg. A középhajóba benyúló *lettner* a főszentély terét hosszabbította volna meg az első hosszház-szakasszal.²²

Garamszentbenedek alaprajzi rendszerét Csemegi József egyrészt a bécsi Szent István templom szentélyépülete körül kirajzolódó osztrák művészeti hatásterület emlékei (Perchtoldsdorf, Maria Strassengel) és a morva-sziléziai csarnoktemplomok szempontjából, másrészt a gmündi Parler-műhelyre jellemző szerkesztési elvek szempontjából vonta vizsgálat alá.²³ A pillértörzs konvex és konkáv formák váltakozásában szerkesztett keresztmetszete, és az egybefüggő koszorúfejezet a nagyobb méretű bécsi templom esetében bonyolultabb felépítésű, Maria Stassengelben a garamszentbenedeki támaszokkal azonos (17–18. kép).²⁴ Az 1304 és 1340 között épült bécsi plébániatemplom háromapszisos szentélyelrendezése, amelyet Buchowiecki az osztrák-bajor romanika helyi hagyományából vezetett le,²⁵ és amelyet később a troyes-i St-Urbain és a regensburgi dominikánus templom alaprajzával is kapcsolatba hoztak,²⁶ a garamszentbenedeki megoldásnak csak az egyik, és nem is a legközelebbi stíluselőzménye.²⁷ Az egyik szembeszökő eltérés az, hogy a magyarországi templom három apszisa nem lépcsőzetesen (*Stafflchor*) csatlakozik egymáshoz. Az azonos számú boltszakaszból álló, fallal elkülönített, párhuzamos kápolnaterek vagy onnan nyerik értelmüket, hogy az alaprajz kitűzésénél még bazilikális felépítménnyel számoltak,²⁸ vagy az egy vonalban záródó csarnokszentélyek emléke befolyásolta a tervezőt. A ritka megoldási módnak egyetlen valódi „testvéremléke” van, a budavári Nagyboldogasszony templom csarnokrendszerben átépített szentélye, amelynél a három apszis ugyanúgy egy vonalból indul, mint Garamszentbenedeken.²⁹ A budavári plébániatemplomhoz a szerkezeti hasonlóságokon túl a szobrászati és az ornamentális stílusával kötődik. A nyugati kapu szemöldökgerendájának négykaréjos rombuszkeretbe foglalt prófétafejei a budavári templom déli oldalhajójában lévő, női fejes falpillérfőjének formálásához hasonlóak³⁰ (20–21. kép). A figura és kereteként felfogott mérmű kombinációjára a pécsváradi apátság ismeretlen rendetetésű faragványain találunk példákat (V.71–72), amelyek összefüggésben állhatnak az ugyanitt előkerült pálcatagos nyíláskeret-töredékekkel³¹ (22–23. kép).

Az újjáépített budavári templom említett, 1380 körüli részletei Garamszentbenedeken a templom hajójának és nyugati homlokzatának díszítésével hozhatók kapcsolatba, ami figyelmünket az apátsági templom építéstörténetének kérdésére irányítja. Egy jelentősebb tervmódosítás és néhány további, inkább csak a tagozatformákra kiható váltás mutatkozik az épületen. A legszembetűnőbb változások a háromapszisos szentélyrész és a hosszház határán mutatkoznak. Itt változik meg a bordaprofil, az övpárkány profilja és a fejezetornamentika stílusa.³² Nem kétséges, hogy a szentéllyel együtt kezdték építeni az első hosszház-pilléren is megjelenő, a jelek szerint félbehagyott kórusrekesztőt. A joggal feltételezhető kelet-nyugat irányú építésmenet során bekövetkezett módosulások mellett horizontális vetületben jelentkező változások is vannak. Mindhárom szentély diadalívén a fejezet alatt a tagolatlan pilaszterfelületek körtetagos kötegekké változnak át (24–25. kép). A szentély falpillérfejezeteit egybefüggő levélkoszorú övezi, a diadalívpillérekben emberi figurák tömegével gazdagítva, a hosszházban fejezetornamentika ezzel szemben csak a hengeres támaszokhoz tartozik. A két nyugati pillérpár fejezetén azután a fejezetmagasság és a levéldísz stílusa is tovább módosul: alacsonyabb fejezetsávban súlyosabb formákból álló, tömöttebb levélköpeny jelenik meg,

²² A diadalívhez tartozó indítás az árkádívet alátámasztó erős körtetag közepétől kiinduló, rézsűs lábazatra metsződő, három pálcatagból szerkesztett nyíláskeret. Magassága 337 cm. Tetején a profil megszakad. Rétegekövei a diadalívvel egybefüggenek. Vele szemben az első hosszház-pillérből 74 cm hosszú egyenes falszakasz indul ki keleti irányba. Felfalazását lépcsőzetesen félbehagyták. Tetejét rézsűs párkányprofil zárja le. Magassága: 353 cm.

²³ *Csemegi 1939a*, 110–114.

²⁴ *Geschichte der bildende Kunst in Österreich* II. 43, 45.

²⁵ *Buchowiecki 1952*, 232–233.

²⁶ *Wagner-Rieger 1979*, 119–120.

²⁷ *Csemegi 1939a*, 113.

²⁸ Az oldalszentélyek kétszintes ablakrendszerét építés közbeni tervmódosítással, a bazilikális tervről a csarnoktér tervére való áttéréssel látja magyarázhatónak: *Csemegi 1955*, 99.

²⁹ *Csemegi 1955*, 98–99.

³⁰ *Csemegi 1955*, 164–165. kép

³¹ Közöletlen; kiállítva Pécsváradon, a kápolna előtereiben berendezett kiállításon.

³² A szentélyekben körtetagos bordák vannak, a hajóban kétszer hornyolt profilozású. A tagozatformák változásaihoz és építéstörténeti összefüggéseikhez: *Marosi 1974*, 312–321.

amely már a nyugati kapu formavilágához kapcsolódik (26–27. kép). Ugyanez a „tendenciózus” változás mutatható ki a lábatformák és a mellékfalók konzoljain is.³³

A templom építéstörténetének két biztos pontja van. Az egyik az apátság státuszát jelző királyi címerdísz a főszentély zárókövein, a másik egy 1405-ben kelt pápai búcsúlevél, amely a templom újjáépítésének befejeztével a kolostorépületek megújításának szükségességét emlegeti.³⁴ A szentély egyik zárókövén a hétszer vágott és a lilomos pajzsból egyesített magyar Anjou jelvény és a másikon elhelyezett struccos sisakdísz használatára Nagy Lajos király haláláig (1382), de legkésőbb Zsigmond magyar királlyá koronázásáig (1387) lehet számolni. (28. kép) A munkák megkezdését azonban több szempontból is sokkal ésszerűbb a királyi udvarral szoros összeköttetésben álló, reformer szerzetes, Szigfrid apát időszakához (1330–1355) kapcsolni, akiről pannonhalmi sírfelirata kolostorújító apátként emlékezik meg – *qui claustrum laudabiliter reparavit*.³⁵ Az 1350 körüli építéskezdet elképzelése a faragványok magyarországi párhuzamainak (Lócse, Kolozsvár) kronológiájával ugyanúgy összhangban áll, mint az 1346 és 1355 között épített strassengeli zárandoktemplom pillérformának megjelenésével a hajóban. Az 1405 előtti befejezés idejének pontosításához a két nyugati főhajószakasz zárókövére faragott címerek meghatározása vihet majd közelebb. (29–30. kép). Amennyiben a karzat fölötti középső boltszakasz zárókövén látható egyfejú koronás sas³⁶ Nagy Lajos lengyel királyi címerével lenne azonosítható, a templom befejezését 1382 elé kellene datálnunk. A közeli Zseliz plébániatemplomán már 1390 előtt megjelentek a garamszentbenedeki hajó hatását viselő tagozatformák.³⁷

VII. Ince 1405. november 2-án kiadott búcsúlevele és a rákövetkező évben Eberhard zágrábi és István erdélyi püspök által kibocsátott újabb búcsúlevél egyértelműen a monostor épületeinek újjáépítését támogatta, és e munkához ugyanebben az évben köemelő eszközöket is beszereztek.³⁸ Ebből az épületből csak a templomhoz csatlakozó keleti szárny egy része, valamint az északi kerengőszakasz maradt fenn. A sekrestye és emeletén az 1489-ben a Szent Vér tiszteletére felszentelt – bizonyára közvetlenül ez előtt újra boltozott – kápolna ennek a 15. század elején kiépült monostorépületnek lehet a része. 1972-ben feltárták a keleti és a déli kerengőfolyosó falait, a déli oldalon egy hosszú terem alapfalait, valamint egy nagyméretű ciszterna maradványait, amely azt bizonyította, hogy a 15. századi kolostor-négyszög lényegesen kisebb méret volt, mint az újkori épületegyüttes által körülzárt udvar (31. kép).³⁹

Oltárok

A rendalapítóról elnevezett Garam-menti apátság nemcsak azért rendkívüli helyszín a magyarországi monasztikus kultúra térképén, mert 14. században újjáépült temploma eredeti nagyságában és építészeti díszében fennmaradt, hanem azért is, mert egyetlen a rend egykori templomai között, amelynek egykori liturgikus felszerelését a klenódiumoktól, a festett és faragott oltárok sorozatáig meglehetősen jól ismerjük. Nem hiányoznak ebből a körből a rendi élet megszűnése után lapokra szaggatott és könyvkötő-nyersanyagként felhasznált szerkönyvek maradványai sem. Az esztergomi káptalani levéltár egyik gazdasági iratkötegről lefejtett 11. századi *sacramentarium*-lap (IV.10), bár felső-magyarországi eredet-megjelölésén túl nem köthető helyszínhez – így I. Géza király 1075-ös garami alapításához sem – mégis, a garamszentbenedeki eredetűnek tartott Szelepcsényi-evangelistariummal (IV.12) együtt jól

³³ Keletről nyugatra haladva a sima oldalú poligonális oszlopszékek helyett homorúkat látni, az árkádos konzolok helyett levéldíszesek jelennek meg.

³⁴ Zs I. 4226. V.ö. **Történeti katalógus: Garamszentbenedek**

³⁵ A már Haiczl Kálmán által történeti érvek alapján felvetett datálás művészettörténeti megerősítését és párhuzamait ld.: *Magyarországi művészet 1300–1470*, I. 455–456; II. 1030–1033, 1084–1091; *Marosi 1974*, 312–321. Václav Mencl hasonló indoklással 1350 előtti építéskezdettel számolt, de az Anjou-kori periódust (1345–1380) a szentélyre és a hozzá kapcsolódó sekrestyére és a keleti kolostorfalra korlátozta. A hajó körfalait és a nyugati homlokzatot a tornyot tartó nyugati pillérpárral együtt egységes építésű, korai Zsigmond kori (1390–1410) műnek tartotta, amelybe csak utóbb (1410–1435) állították bele a hajó boltozatát tartó árkádpilléreket. *Mencl 1966*, 153–160.

³⁶ Képét közli: *Haiczl 1913*, 145. Az ettől keletre eső boltszakasz zárókövének címere az átfestés miatt alig felismerhető. A Czigler-féle felmérés egyik manuálja jegyzi meg, hogy „koronátartó kéz”. Budapest, OMvH, Tervtár, 30949.

³⁷ A zselizi szentély falképeinek 1390 előtti készítéséhez: *Radocsay 1977*, 179 (a korábbi irodalommal).

³⁸ *Kanuz 1890*, 38; *Zs II 4883*. V.ö. **Történeti katalógus: Garamszentbenedek**.

³⁹ *Habovštiak – Holčík 1975*, alaprajz: 4. kép.

jellemzi első monostoraink könyvvállományának színvonalát. Az esztergomi Prímási Képtárba került, késő-középkori templomfelszerelés kiemelkedő darabjait – élükön egy 1427-es évszámot tartalmazó, elpusztult predella-felirat alapján Kolozsvári Tamás festőnek tulajdonított Szentkereszt-oltárral – a művészettörténeti kutatás mindig is nagyra becsülte.⁴⁰ Nem kevésbé vált híressé az apátsági templom egyik passió-szenikai kelléke, az Úrkoporsónak nevezett, építészeti ornamensekkel, szobrokkal és domborművekkel gazdagon díszített építmény is. Kisebb figyelem irányult a többi szárnyasoltártöredékre, azokra a táblaképekre és szobrokra, amelyek az 1480-as évek eleje és 1510 között kerültek a templomba, és amelyek átlagos, vagy az alatti művészi színvonalukkal már egy hanyatlóban lévő monostor képét vetítik előre.

A 14. század második felében újjáépült templom első berendezéséhez tartoznak azok a pillérekkel egybeépült architektonikus retábulumok, amelyek közül kettő eredeti állapotában, kettő átalakítva maradt fenn. Az 1882 előtt készült felmérésekkel hitelesíthető két, eredeti formájú retábulum pillérből kinyúló menzán emelkedő, háromszögű oromzattal záródó hasáb. Tömbjükbe középen íves hátfalú fülke mélyül, amelyet fent a pillér háromnegyedoszlopából kifaragott, nyolcszögű baldachin koronáz. A baldachin díszítményei a háromnegyedoszlop hengerpalástjának felületén kívül helyezkednek, tehát bizonyosan nem utólag kialakított, hanem a templommal együtt tervezett és kivitelezett művekről van szó (**32–33. kép**). A keleti pillérekről 19. századi átalakítás következtében ma már hiányzik a baldachinos fülke, a felépítményt tömör hasábokká építették át. A retábulumok falfestészeti technikával készült díszítésére Knauz megjegyzése és Storno Ferenc rajzai nyomán következtethetünk. „Az egyik pillérbe vájt fülkében” – írja Knauz – kis méretű, *Vir dolorum*-falképet találtak, amely a tisztítás során elpusztult, de előtte lerajzolták.⁴¹ A *Vir dolorum*ot ábrázoló két rajz közül az egyik pauszra készült, a kép méreteit és hihetőleg vonalvezetését is közvetlenül rögzítő átrajzolás. E kép 1400 körüli – 15. század eleji stílusjegyei a fennmaradt Szent György-falképhez hasonlóan a templom befejezése és első felszerelésének szempontjából is releváns (34. kép).⁴²

Hasonló jellegű, de sokkal gazdagabb tagolású, fülkés köretábulum maradványa került elő a templomhoz délről csatlakozó sekrestye emeleti terében, amely a 15. század 80-as éveitől igazolhatóan a Szentvér ereklye kultuszhelyéül szolgált. Jelenleg a kápolna déli falát Storno Ferenc tervezte neogótikus oltárépítmény díszíti, befoglalva azt a 14. század közepi Madonna-szobrot, amely a 18. században került esztergomi közvetítéssel a Szepességből Garamszentbenedekre, s vált ott kedvelt kegyszoborrá. A 18. század közepére datálható kegyoltár metszetét Jordánszky Elek esztergomi kanonok adta ki 1836-ban, a magyar Mária-kegyhelyeket bemutató könyvében.⁴³ A négy oszlop tartotta baldachin alatt a mai is meglévő Madonna-szobor állt elegáns kegyszobor-ruházatba öltöztetve, két oldalán Szent Benedek és Szent Skolasztika nagy méretű alakjától közrefogva (**35. kép**). A szobrokat befoglaló barokk oltárépítmény oldalaira a János apát által 1510-ben adományozott szárnyasoltár tábláit erősítették fel (**IV.36**). E két, 1480 és 1490 közé datálható szobor és egy szemlátomást eredetileg is hozzájuk tartozó Madonna-szobor felhasználásával készült a északi mellékapszis új, neogótikus oltára (**36–37. kép**). Amikor 1882-ben Storno Ferenc hozzáláthatott a kápolna falainak letisztításához, a Jordánszky által közzétett, 18. századi szerkezet már bizonyosan nem állt, a donátor-ábrázolást is tartalmazó képek ekkor már legalább 10 éve az esztergomi prímási képtárban voltak, ahol az épület-restaurátor maga is tanulmányozta azokat. A kápolna feltárásáról nagy méretű, színes rajz készült, a lelet állapotáról a kommentárként hozzá fűzött felirat számol be. A rajzon gótikus oltármenza fölött féloszlopokkal szegélyezett fülke emelkedik gazdagon tagolt baldachin-konstrukcióval (**38–39. kép**). A rajzot két felirat

⁴⁰ Kolozsvári Tamás alakjának és művének művészettörténeti kutatástörténetéhez: Török Gy. in: *Keresztény Múzeum*, 172–174.

⁴¹ A falképről pauszra készült, utólag (másolat készítéséhez) grafitall satírozott és tollal áthúzott átrajzolás: Soproni Múzeum, S.84.34/241. Azonos méretű ceruzarajz másolata színjelölésekkel Storno 1885-ből való, 66. számú vázlatfüzetében: Uo. S.84.151.1. 62–63. old. A jelölések szerint a háttér barna, a padló sárga volt, ezen kívül a kép aranyozást is tartalmazott. A rajzot közli: Knauz 1890, 56. V.ö. **Jékely Zsombor tanulmányát** e kötet lapjain.

⁴² Az északi oldalhajó falát díszítő, narratív Szent György legenda-ábrázolás viselet és városkép-ábrázolásának legközelebbi stíluspárhuzamai Garamszentbenedeken minden bizonnyal Kolozsvári Tamás oltásának táblái. A trecento festészetből eredő jellegzetes városábrázolás (egymás fölé torlódó házak, tornyok és tetők) az oltár külső oldalán, Szent Miklós legendajelenetén a legszemléletesebb. Az előtérnek a főalakoknál kisebb méretben ábrázolt figurái a falképre és az oltár középképére egyaránt jellemzőek. Szorosabb kapcsolatot a két mű között a falfestmény restaurált állapota miatt nem érdemes kutatni. A garamszentbenedeki falképekkel kapcsolatban ld. **Jékely Zsombor tanulmányát** e kötet lapjain.

⁴³ *Jordánszky 1836*, 28. után.

kíséri. Egyik a boltozat újrafestésére vonatkozó elképzeléseket rögzíti, a másik naplóbejegyzés jellegű: „a mai napon a kápolna felmérése során, a reneszánsz faoltár mögött gótikus kőoltárt találtam fülkéhez és menzához tartozó, igen szép baldachinnal. A baldachin nagyon szépen proporcionált fiáléban végződik, ámde az egész szánalmas állapotban van.”⁴⁴ A „reneszánsz faoltár” valójában 19. századi, neoreneszánsz oltár lehetett, amelyet a Jordánszky-féle metszeten ábrázolt, barokk oltár helyett állítottak. A barokk retábulomot itt nem a purista restaurálás söpörte el, hanem valószínűleg műgyűjtő Simor kardinálisnak a benne foglalt, 16. századi táblaképek iránti érdeklődése miatt bontották szét. A rajzon ábrázolt, szánalmasnak egyébként egyáltalán nem mondható (nyilván rekonstrukciót tartalmazó) baldachin formái a templom nyugati kapujának és a nyugati pillérek baldachinjainak részleteihez állnak közel. Ebből az is következhet, hogy 1489-ben csak a kápolna újrászentelésére került sor, miután új boltozattal látták el azt. A baldachinos fülkeoltárt már ekkor kivonhatták a forgalomból, az 1510-es, donátor-alakos táblaképeket nehéz együtt elképzelni a kőszerkezettel.

A baldachinos kőretábulumok, amelyek egyrészt a pillérszobrok típusához kötődnek, 1400 körül modern liturgikus felszerelésnek számíthattak, akár a szerzetespapok által külön bemutatandó szentmisék számára, akár – ami valószínűbb – alapítványi misekötelezettségek teljesítésének céljára készültek.⁴⁵ Ezeken kívül az 1400 körül funkcionáló templom berendezését az a fából készült, nagyméretű feszület képviseli, amelyet az 1880-as években feltételezhető eredeti helyére, a diadalívre függesztettek fel (**40. kép**). A Krisztus-alak, amelynek karjai nyilvánvalóan nem eredetiek, önmagában nehezen datálható. A felfeszített test kidudorodó bordáinak hangsúlyozása a 14. század második felében szokásos naturalisztikus passióábrázolás, főként szobrászi eszközei közé tartozik, az ágyékkendő egyszerű, lineáris, V alakú redőzése is származhat a késő 14. századi művészet megoldásai közül, de a néhány évtizeddel későbbi, lágy stílusú Krisztus-korpuszok típusának provinciális és régies leegyszerűsítése is felmerülhet. A Bars megyei Bátorl Esztergomba került, Szent Katalin legenda-jeleneteit ábrázoló táblakép esetében is felmerült, hogy az apátsági templom 15. század első harmadában készült oltárberendezésének lehetett része.⁴⁶ Az antependiummá átalakított, két végén 1480 körüli késő-gótikus festménytörredékekkel meghosszabbított kép csonkításának nyomai a festett hátoldalon szembetűnők, amint a Múzeumba szállítás (1916) előtt készült fényképfelvételeken ez jó látható (**41–42. kép**). Amennyiben a báti tábla garamszentbenedeki provenienciájának lehetőségével számolunk, szinte bizonyosnak vehető, hogy legkésőbb az 1420-as években állították fel azt a nagy méretű szárnyasoltárt, amelynek mozgó szárnyát egykor díszíthette.⁴⁷

A 15. századnak csaknem a felében a monostor környezete ugyanis a fegyverek zajától volt hangos. 1428-tól kezdődően a husziták pusztították rendszeresen az apátság birtokait, 1435 szeptemberében a monostort magát is felgyújtották.⁴⁸ 1442-ben a körmöcbányai és újbányai polgárok

⁴⁴ A lap alján olvasható a leletről szóló szövegrész: „Heute habe ich beim Aufmessen der Kapelle hinter den Renaissance Holzaltar einen Steinernen gotischen Altar gefunden mit einem sehr schön Baldachin für Nische und Tisch. Der Baldachin läuft in einen sehr schön proportionierte Fiale aus derselbe ist jedoch in einen desperaten Zustand.” Soproni Múzeum, S. 84.34/56.

⁴⁵ A pilléroltár típusa nem ismeretlen a 14. századi templomfelszerelések körében A marburgi Szent Erzsébet templom hosszházában, a hajókat elválasztó pilléren hangsúlyos helyen alkalmazott, falképekkel kiegészített baldachinos szoborhelyet ismerünk, és oltárral függött össze Soest plébániatemplomának egyik osztópillére előtt az a baldachinos építmény is, amelynek maradványai a II. világháború után váltak láthatóvá. Kapcsolatba hozhatók a garamszentbenedeki pillérretábulumok azokkal a korai szárnyasoltárokkal is, amelyeknek középrésze baldachinos fülkében, vagy tabernákulumban elhelyezett szobrot tartalmaz, oldalaik pedig többszörösen csukódó, festett szárnyakkal voltak felszerelve. Festett, mozgó szárnyképek egykori jelenléte a garamszentbenedeki pilléroltárokon sem zárható ki, az építmények jelenlegi állapotában azonban ezek nyomai nem láthatók. A kőretábulumok tipológiájához és kialakulásához: *Braun 1924*, II. 302–309.

⁴⁶ Az elsősorban ikonográfiai szempontból méltatott festmény bibliográfiája: *Radocsay 1955*, 276; legújabban Török Gy. In: *Keresztény Múzeum*, 175. A hozzátoldott, keskeny táblák stílusa közel áll a Garamszentbenedekről Esztergomba került Szent Kereszt-oltárhoz, amelyet a Jánosréti mester műhelyének tulajdonítanak. Meg kell jegyezni, hogy a késő-gótikus toldalékok hozzáillesztésekor, vélhetően a 16. század elején a jobb oldali jelentre felvitt brokátműstrás aranyhátér mintázata nem azonos a Szentvér-kápolna 1510-es oltártábláinak (**IV.36**) aranyműstrájával.

⁴⁷ Az alján és tetején jelentős mértékben csonkított tábla mai méretei: 88 x 132 cm. Nem elképzelhetetlen, hogy eredetileg négyzet alakú volt. A korábbi szakirodalomban az 1410–1420 és az 1420 körüli datálás merült fel; *Boskovits – Mojzer – Mucsi 1964*, 114; *Parler* II. 458–459. A garamszentbenedeki eredeztetés ugyanakkor csak hipotézis, és nem is a legmegalapozottabb. A nagy méretű oltár főoltár lehetett, leginkább olyan templomban, amelynek Szent Katalin volt a fő védőszentje. Ebben a tekintetben elsősorban a Bars megyei Selmechánya jöhet számításba.

⁴⁸ *Knauz 1890*, 38.

támadtak az apátságra; az épületben ismét tűz pusztított.⁴⁹ Talán az ezt követő helyreállítás alkalmával emelték a templom oldalait megmagasító téglafalakat, s látták el lőrésekkel, amire valószínűleg az 1452-ben felbukkanó *claustrum fortificatum* kifejezés vonatkozhat.⁵⁰ 1451-ben rövid időre Giskra fészkelte be magát a monostor falai közé. 1471-ben pedig Mátyás ellen felvonuló lengyel király hadai közelítették meg az apátságot.⁵¹

E zűrzavaros időszak kezdetén egy kivételes remekmű vet fény sugarat a Garam-menti templom történetének lapjaira. 1427-ben Petüsfia Miklós, a Garamszentbenedekről elszármazott győri olvasókanonok, a királyi kápolna kántora megbízta Tamás kolozsvári festőt, hogy képet fessen annak az oltárnak a *tabulájára*, amelyet saját maga, szülei, rokonai és minden jótevője lelki üdvéért ajánlott fel a Szentháromság, a dicsőséges Szűzanya, Szent Egyed, és minden szent tiszteletére. Az alapítvány és a művész megbízás dokumentuma az a fekvő formátumú, feliratos tábla volt, amely eredetileg bizonyára az alapítványi oltár predellájaként funkcionált. A 19. század elején már a monostor levéltárának falán függő feliratos táblát Kovachich Márton György fedezte fel 1811-ben, felvidéki levéltári gyűjtőútja során, s mint történeti forrást másolta be szövegét a Repertoriumába.⁵² A táblát már az esztergomi Prímási Képtárban rajzolta le 1885-ben a templom restaurálását irányító Storno Ferenc.⁵³ Minthogy az eredeti tárgy 1905-ben a képtárban pusztító tűznek esett áldozatul, Kovachich lejegyzése mellett ez a rajz és az annak alapján készült metszet hitelesíti a feliratot (**43. kép**).⁵⁴ A szöveg két mondata, 4-4 sorra osztva Zsigmond luxemburgi címerét fogta közre:

*Ite(m) istam Tabulam fecit fieri honrabil(is) vir d(omi)n(u)s Nico
laus d(e) s(anc)to ben(e)d(i)c(t)o, fili(us) Pet(ri) d(i)c(t)i petws L(e)ctor et Cano(n)icus ecc(lesi)e
Jaurien(sis) Cantor q(ue) Capelle Regie maiestatis, per ma
gistrum Thoma(m) pictorem de Coloswar.*

*Ad honore(m) sancte et i(n)dividue t(ri)nitatis et v(ir)ginis mat(ri)s
glo(ri)se, et s(an)c(t)i Egidii, et o(mni)um s(an)c(t)or(um), ut ip(s)i i(n)t(er)c(ed)ere digne(n)tur pro
a(n)i(m)a ei(us) et a(n)i(m)ab(us) p(ar)te(n)tu(m) et c(on)sa(n)gwi(n)eor(um), et o(mni)um
b(e)n(e)fac(t)or(um) suor(um) i(n) c(on)
sp(ec)tu d(omi)ni n(os)t(ri) ih(es)u xpi Ame(n). An(n)o.d(omi)ni.m.cccc^o.xx^o.vii^o.*

Az első mondatot bevezető *item* szó, ha nem egyszerű nyomatékos mondatkezdétként kell érteni, felsorolást tartalmazó szövegösszefüggésre, alapító-okiratra, vagy inventárium jellegű felsorolásra utalhat. A második, dedikációs tartalmú mondat fogalmazásmódja a Nagyváradon felállított, 14. századi bronzszobrok feliratával vethető össze.⁵⁵ Lehet alapítási okmányból átvett szöveg ez is, de akár oltármenzában elhelyezett felszentelési cédula fogalmazásmódjával is kapcsolatban állhat.

A felirat szövegtípusára vonatkozó kérdések a Kolozsvári Tamás festő nevét tartalmazó feliratos tábla és az azzal kapcsolatba hozott festmény viszonya miatt lényegesek. 1885-ben az esztergomi Prímási Képtár ismertetésében⁵⁶ tűnik fel először az a Gerevich Tibor által részletesen

⁴⁹ Knauz 1890, 39.

⁵⁰ Knauz 1890, 40.

⁵¹ Knauz 1890, 40.

⁵² A táblára vonatkozó bejegyzés egy Garamszentbenedeken – *In archivio conventus S. Benedicti de iuxta Gran* – talált, 1512-ben, Velencében nyomtatott *missale strigoniense*-kötet akkurátus regisztrálása után következik. A felirat szövegét egyetlen, igen fontos megjegyzéssel egészíti ki: *Est Inscriptio Tabulae in pariete penentis*. Kovachich, M. G.: *Repertorium manuscriptorum et monumentorum Diplomaticorum in expeditione diplomatico-litteraria conscriptum*. Anno 1810, 1811, 1812. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. lat. 139. Az egyedülálló forrásszöveget, hamarosan mint a magyar festéztörténet forrását népszerűsítette Krüchten József ügyvéd a „Hazai művészek” című, rövid írásában: *Tudományos Gyűjtemény* 1821/2. 123–124. A tábla történetéről legújabbban: *Papp J. 1999*, 419–422.

⁵³ A méretezett rajz és az annak alapján készült metszet szerint a tábla 150,1 cm hosszú és 19,7 cm magas volt, a betűk 2-3 cm magasak lehettek. Storno Ferenc 1884/85-ra datálható rajza: Soproni Múzeum, Storno-vázlatfüzetek, no. 66. 62–63; metszet: *Knauz 1890*, 9. tábla.

⁵⁴ A feliratot a rövidítések jelölése nélküli feloldott átírásban közli: *Gerevich T. 1923*, 3–4.

⁵⁵ Erre vonatkozó javaslat: *Tóth S. 1998b*, 73.

⁵⁶ A Kálváriát ábrázoló középkép leírását követően megjegyzi: „Csak sejtem, hogy Pethös kanonok csináltatta Kolozsvári Tamás által; majd kitűnik talán valaha.” (Z.) Az esztergomi érseki képtár leírása. I. Új Magyar Sion 16-1885, 524.

kifejtett⁵⁷ és máig élő feltevés, amely a felirattal egy ugyanitt őrzött, töredékes szárnyasoltár festett tábláit hozza kapcsolatba. A mű Kálvária-jelenetet ábrázoló középtáblából és két szárnyból áll, amelyek eredetileg 4-4 külső és belső képet tartalmaztak, közülük az egyik külső festménynek nyoma veszett **(44–45. kép)**.⁵⁸ A belső képek a középtáblával együtt képeznek folyamatos sorozatot kezdve az Olajfák hegye-jelenettel, folytatva a Keresztvitellel, a Kálváriával, a Feltámadással és befejezve a Mennybemenetellel. A középkép bal sarkában fehér hermelines palástba burkolózó, tonzúras fejű donátor térdel fohász-szöveget tartalmazó írásszalaggal.⁵⁹ A fennmaradt három, külső táblán a remetebarangjában ülő Szent Benedek nem kevés humorérzékkel, ürülékén csúszkáló ördög társaságában megfestett képe **(46. kép)**, a szintén remeteként élő, és a vadászok által megsebzett Szent Egyed, valamint Szent Miklós gabonacsodája látható.

Különös, hogy a Képtár első katalógusának szerzője a sorozat garamszentbenedeki eredetéről mit sem tudva (igaz, hogy egy azonosított garamszentbenedeki oltártöredéket közvetlenül megelőzően) Gentile da Fabriano modorában festett, velencei iskolához sorolt alkotásként publikálta három tábláját.⁶⁰ Részint emiatt, részint logikai érvek alapján (a predellafeliratban említett tituláris szentek és a képek tematikai inkoherenciája, méreteltérések) Hoffmann Edith kétségbe vonta a felirat és a táblák összetartozását.⁶¹ Tóth Sándor a dedikációban elsőként említettek (Szentháromság, Szűz Mária) miatt szintén a két elem elkülönítése mellett foglalt állást, és a felirattól az apátsági templom Mária koronázását ábrázoló, elpusztult, 1427-es főoltárára következtetett.⁶² Anélkül, hogy a kérdés részletesebb elemzésébe bocsátkoznánk, megjegyzendő, hogy az oltártáblák festészeti programjának nem szükséges feltétlenül minden részletben kiterjedően, illusztratív hűséggel követnie az alapító okiratban, vagy a felszentelési iratban foglalt dedikációt, amelynek fogalmazásmódjára esetünkben a predellafelirattól következtetni lehet. Az oltártitulus és a *tabula* tematikája más garamszentbenedeki oltárok esetében is eltért. Feltehetőleg csak egy Szentkereszt tiszteletére szentelt oltár volt a templomban, ugyanakkor a Kolozsvári Tamás nevével összekapcsolt *tabulán* kívül még két, Kálváriát ábrázoló oltárról tartja úgy a Keresztény Múzeum gyűjtéstörténete, hogy az apátsági templom felszereléséből származik. Így egy 1495-re datált, szobrokkal díszített szekrényről **(IV.24)** és egy 1483 körül készült, és a Jánosréti mester műhelyének attribuíált, festett szárnyasoltárról **(47. kép)**. Eredeti állapotban találták meg 1884-ben a templom több oltárának *sepulchrumát*. A mennybe felvett Mária tiszteletére szentelt főoltár és az egyik mellékoltárban érintetlen állapotban voltak az ereklyék és az azokat kísérő, 1483-ra datált felszentelési szövegek,⁶³ a Szentvér-kápolna oltárának menzájában 1489. március 26-ára datált felszentelési dokumentumra bukkantak.⁶⁴ A Szentvér kápolna esetében – miután az itt felállított *tabula*

⁵⁷ Gerevich T. 1916a, 553; Gerevich T. 1916b, 194; Gerevich T. 1923.

⁵⁸ A hiányzó festmény talán a szárnyak 1875 előtt végrehajtott szétfűrészelésének esett áldozatul. *Mucsi* 1978, 7.

⁵⁹ A képsorozat művészetelméleti szempontú elemzését ld.: *Marosi* 1995b, 131–134.

⁶⁰ *Maszlagh* 1878, 7. 27–29. sz.

⁶¹ *Hoffmann* 1937, 20–21.

⁶² *Tóth S.* 1998b, 74.

⁶³ A főoltárban egy 5,5 x 3 cm-es ólomtokban lepecsételve és viaszréteggel fedve, papírszalagon: *Assumpcionis Marie* felirat; a tokban három ereklyecsont és három tömjénszem volt, továbbá egy 19 x 2,5 cm méretű pergamencsikon: *Nos Michael Episcopus Milkouiensis et vicarius ecclesie Strigon. generalis Memorie commendamus, Quod nos in anno domini 1483. In festo Translacionis sancti Benedicti hoc monasterium et hoc altare in honorem Assumpcionis beatissime virginis Marie consecravimus. In quo altari reliquias s. Scolastice, Andree apostoli et Gedrudis sepellivimus, ac omnibus in gracia existentibus, festivis diebus hanc ecclesiam et hoc altare devote visitantibus, de Iniunctis eis penitencijs quadraginta dies misericorditer in domino relaxamus.* Egyik mellékoltárban 3 x 4 cm-es lepecsételt viasztok volt feliratos szalaggal, *Sancte Crucis* felirattal; benne ereklyék pergamencsíkba (22 x 1,5 cm) göngyölve, a pergamenen: *Nos Michael episcopus Milkouiensis et vicarius generalis ecclesie Strigon. hoc altare in memoriam S. Crucis In anno domini 1483. in festo Translacionis s. Benedicti consecravimus. In quo reliquias S. Andree apostoli, Scolastice et Gedrudis sepellivimus, ac omnibus in gracia existentibus, festiuis diebus hoc altare devote visitantibus, de Iniunctis eis penitencijs quadraginta dies misericorditer in domino relaxamus.* *Knauz* 1890, 40–41.

⁶⁴ Egy 15 x 4 cm-es pergamencsikon: *Ista capella est consecrata per reverendissimum in xpo. patrem et dominum fratrem Gregorium, dei gracia Episcopum Ecclesie nitriensis, Anno domini Mo ccco 8o nono VII kalendas aprilis, feria quinta post annunciationis Marie, Ad honorem Sancte trinitatis, Corporis xpi., Beate Marie virginis, sancti petri apostoli, Johannis Evangeliste, Florianj, Sebastianj et Fabianj martirum, Johannis Baptiste, Katherine, Dorothe, agnetis, lucie, scolastice virginum, Elisabeth, Anne et Elene viduarum et sancte affre martiris. Reliquie sanctorum Recondite Procopij et Rupertj Abbatum, Kunegundis virginis et venceslaj martiris.* *Knauz* 1890, 44.

csaknem összes festményét ismerjük – megállapítható, hogy az oltárkép ábrázolása sem követte pontosan a patrocíniumot.⁶⁵

Nem zárható ki ugyanakkor az sem, hogy az 1427-ben állított fogadalmi oltár eredeti helye nem az apátsági templomban, hanem a település plébániatemplomában volt. Emellett szól az is, hogy a templomot körülvevő temetőben nyugodhattak Miklós kanonok szülei, rokonai és jótevői, akiknek lelki üdvéért a peredella felirata többek között Szent Egyed közbenjárását kéri, valamint az, hogy a monostor lábánál fekvő városka ma is álló templomának középkori patrocíniuma éppen Szent Egyed. A külső képek sorozata – amennyiben feltételezzük a felirat és a festmények összetartozását – inkább az alapító, Petüs (Péter) fia, Miklós (*de Sancto Benedicto*) személyes motivációit tükrözheti. Szent Benedek, mint hely fő patrónusa, Szent Egyed a plébánia patrocíniuma, Szent Miklós, mint személyes, névadó védőszentje értelmezhető. Kérdés, hogy a hiányzó, negyedik külső táblára nem Szent Péter apostol képét festette apjáról megemlékezve?

A huszita háborúk nyomainak eltüntetése csak 1483 körül jutott olyan stádiumba, hogy ebben az évben Szécsi (III.) János apát idején (1476–1510) sor kerülhetett a templom újbóli felszentelésére.⁶⁶ A Simor János által összegyűjtött és jelenleg az esztergomi Keresztény Múzeumban lévő gazdag késő gótikus felszerelés darabjai főként ennek a kolostortörténeti és művészeti fellendülésnek emlékei. Öt vagy hat szárnyasoltárhoz tartozó, húsznál több táblaképet és szobrot, az Úrkoporsót és egy Szent János-fejet ábrázoló faragványt tartunk számon ebből a magyar bencés hagyaték szempontjából páratlanul gazdag emléanyagban.⁶⁷ Legkorábbiak közülük a Jánosréti mesternek tulajdonított Kálvária oltár (47. kép), a Szent János fej (48. kép), az Úrkoporsó (49. kép), valamint egy Szent Benedeket ábrázoló táblakép (IV.33). Eredetinek látszó háromszög-oromzatú záradéka vagy egy 15. század közepe táján még gyakran előforduló festett oltártípusra utal, vagy fülkés köretábulumra szerelt oltárszárny tartozéka volt.

Az Úrkoporsó a nagyhét liturgikus eseményeinek szemléletes, drámai kelléke. A passió-játék utolsó cselekményében tűnik fel, akkor, amikor a halott Üdvözítőt leveszik a keresztről és sírba fektetik. Mindenütt, ahol épített, vagy fából készített szentsírok voltak, az evangéliumból felolvasott, vagy elénekelt szöveg megelevenedett, szoborlak és díszletek segítségével eljátszhatóvá és átélhetővé vált. A játék legfontosabb kelléke egy halott Krisztust ábrázoló szobor volt, amelynek karjait olyan módon erősítették a vállakhoz, hogy azt mozgatni lehessen, s a nagypénteken előbb a kereszten függő corpust előbb leemelhessék onnan, majd sírba fektethessék, hogy ott várja Húsvét éjszakáját, amikor majd kiemelik onnan, hogy az üres sír és az ottmaradt halotti lepel misztériuma kézzelfogható jelként álljon a templom hajójában. A látás által megtapasztalt csoda kap kulcsszerepet a garamszentbenedeki szentsír szobrászi díszítésének programjában is. A szarkofág oldalait a sírt őrző, kuporgó katonák egy része az alvó, érzéketlen vakság, más részük a feltámadás csodáját érzékelő szemlélet kifejezését ölti magára. Egyik végén a pokol tornácára alászállt, az ősszülőket és a prófétákat megmentő Krisztus alakját látni, a másik végén az üres sír előtt döböntően álló asszonyok csoportja jelenik meg. Az Alászállás jelenete fölött baldachinnal fedett üres konzol emelkedik a szarkofág párkányából, amely feltehetőleg konzekrált ostyát tartalmazó monstranciának, de az sem lehetetlen, hogy a Szentvér ereklyetartójának elhelyezésére szolgált. A halott Krisztus szobrát befogadó sír tere nem a zárt szarkofágban volt, hanem a fölötte emelkedő, áttört, karcsú kápolnaépítményben, amelyet nem katonák, hanem apostolok őriznek. A misztérium helye nem az alsó narratív közegben, hanem fölötte, az átszellemült, teológiai rétegben van, amelyben a misztériumjáték eszköze nála összehasonlíthatatlanul magasabb rendű szubsztanciával érintkezik. Garamszentbenedeken maradt, s napjainkban is a templomban őrzik azt a 130 cm magas Krisztus-szobrot, amelyet lehajlítható karjai tettek alkalmassá a fent leírt misztériumjáték előadására. A hátán látható lyuk a rögzítést segíthette a keresztre feszítés, és a levétel előadásakor (50–52. kép).⁶⁸

A felszentelés körüli oltárállítási kampány elhúzóására utal az 1495-ös datált feliratot hordozó, faragott Szent Kereszt-oltár (IV.34) és két 1510 körül készült, erősen provinciális mű. Egy

⁶⁵ Az 1510-ben állított szárnyasoltár két belső képe és mind a négy külső képe maradt fenn (ld. IV.36); a titulussal leginkább a segítőszenteket ábrázoló belső kép hozható összefüggésbe, az eltérések azonban itt is szembeötlők. Ld. *Esztergom műemlékei*, 46–47, 52. kép.

⁶⁶ *Knauz 1890*, 81–83.

⁶⁷ *Esztergom műemlékei*, 152; *Radocsay 1955*, 310–313; *Radocsay 1967*, 166–167;

⁶⁸ Az Úrkoporsó 1872 óta van Esztergomban. Szobrainak részletes leírását és reprodukcióit ld: *Prokopp M. 1982*, 14–34.; A tipushoz: *Schwarzweber 1940*.

Dürer-kompozíciókat követő, Angyali üdvözetet és Vizitációt ábrázoló, kétoldalon festett tábla tartozik az egyikhez (IV.35), és egy, főként passiójelentes szárnyasoltár szétválasztott képei közül hat darab a másikhoz. Az utóbbiak egyikén tűnik fel az apátság késői történetének különös, ellentmondásos alakja, a vérző sebekkel borított Krisztus képe mellett az a János apát is, aki az 1480-as évek elejétől rendjének ambiciózus fiatal vezetőjeként sokat tett azért, hogy monostora újra régi fényében ragyoghasson (53. kép). A templom oltárainak újra szentelése mellett nevéhez fűződik a Szentvér-ereklye megszerzése⁶⁹ és sekrestye feletti kápolna felújítása az ereklye elhelyezése és tisztelete számára. Új harangot is öntöttek ekkor a Szentvér tiszteletére,⁷⁰ és valószínűleg már ekkor elkészül az ereklye számára a ma is meglévő, díszes monstrancia.⁷¹ Sokat mondó ellentét van öregkori portréja és a kegyképként ábrázolt *Vir dolorum* között. Krisztuson csak ágyékkendő és töviskoszorú van, széttárt kezei üresek, teljes alakja szembefordul a nézővel. A konvencionális donátor-pozícióban ábrázolt főpaprak a fülvédős fejfedő és a díszes infula alatt csak arcéle látszik, alakját drágaköves aranybrokát fedi, kesztyűs kezében drága ötvösmű csillog: a Szent Vér tartója, amely Krisztus oldalsebéből ömlő vért fogja fel. A másik oldalon a főpapi méltóságjelvényes címer és büszke felirat: „ezt a művet a tisztelendő János apát csináltatta 1510-ben”. Igazi művéről az oltár állításával csaknem egy időben Tolnai Máté pannonthalmi főapát vizitátorai állítottak ki lesújtó jelentést.⁷² Olyant, amely nemcsak János apát harmincöt éves monostorkormányzásának hiányosságairól számol be, hanem előre vetítette a helyi szerzetesközösség történetének közelgő végét is.

⁶⁹ Knauz 1890, 54–51; Tüskés – Knapp 1986, 87.

⁷⁰ Az 1883-as tűzvészben elpusztult harang feliratát közli: Knauz 1890, 50. Kis töredékeit Storno Ferenc magával vitte, ma a Soproni Múzeum gyűjteményében található.

⁷¹ Knauz 1890, 6. tábla, fényképét közli: Haiczl 1913, számozatlan melléklet.

⁷² A vizitáció jegyzőkönyve: Budapest, Magyar Országos Levéltár, Dl 21 890. PRT III. 617–624. Legújabbban: Érszegi 1996a, 561–567.